

Hans Ohrt:

## Løst og fast om ord og vendinger fra min sønderjyske hjemstavn

Følgende indlæg er skrevet på opfordring fra Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning uden krav til emnevalg. Jeg takker for tilliden og håber, at læseren til trods for, at korrekt lydskrift er en håbløs opgave for en lægmand, vil få et lille indtryk af sprog og mentalitet i en landsdel, hvis dialekt vel næst efter bornholmsk og vendelbomål adskiller sig mest fra rigssproget. Lange lyd er markeret ved dublering: *ee, uu* osv.. Dog har jeg brugt *a*: til at markere langt *a*, for at *aa* ikke skulle blive forvekslet med *å*.

Under mere end et halvt århundredes fremmedherredømme med tysk som officielt sprog og efter et par årtier også som obligatorisk skolesprog, var det danske folkemål i Sønderjylland mindre udsat for udjævning, end i det øvrige land.

Påvirkningen fra tysk sporede mest i navnene på nye tekniske frembringelser, undertiden i dansk oversættelse, som når en gammel kone kunne spørge: *Ka do it tejj dit (h)jul å ri op å e affetek få mæ?* (kan du ikke tage din cykel – på tysk Rad – og ride op på apoteket for mig).

Oversættelsen kunne også være misforstået, måske bevidst, som når Polterabend blev til *polte awden* (pjaltet aften), som den stadig kaldes.

I tysk tid levede der endnu mennesker, som kun havde haft dansk skolegang. I Slukefter kro i Vedsted var folkene tysksindede, og i krosten hang et billede af Bismarck med hans kendte devise: “Wir Deutsche fürchten Gott, und sonst nichts auf der Welt”. En gæst spurgte den gamle bedstemor, hvad der stod. *De vé a it så nøjj*, svarede

hun, *men a vé, de ska sæjj, te vi æ så tysk, så tysk, å de æ vi da å* (det ved jeg ikke så nøje, men jeg ved, det skal sige, at vi er så tyske, så tyske, og det er vi da også).

Der taltes i min barndom i 1920-erne og 30-erne lige så udpræget dialekt i byerne som på landet, men dialekten var forskellig i de fire købstæder og adskilte sig tillige fra sproget lige uden for bygrænserne.

Haderslev var og er den eneste købstad, hvor folk siger *a* om sig selv, i de andre siger man *æ*. Grænsen går fra omkring Hoptrup i øst til omkring Ribe i vest.

Fælles for byerne var, at der taltes med bagtunge-*r* og med *l*-lyde som rigssprogets, mens der på landet taltes med tungespids-*r* og med *l*-lyde, der vekslende lå fortil og bagtil i munden.

Af købstadsdialekterne havde kun Tønder stød, og i denne meget fortyskede by trivedes en sprogforbistring, som man morede sig over i andre egne. Følgende eksempler vil vise hvorfor: *Æ finne et sørle, vinne folk å de sa:m bildungsstufe int ka fåkehr wegen politisk grünne* (jeg synes, det er sørgeligt, hvis folk på det samme dannelsesstrin ikke kan omgås af politiske grunde). – *Innen vi brække op å gæ ue a ena:n, slæ æ få, te vi synge “Oltins frejdig vinne do gææ” få den æ no så køøn* (inden vi bryder op og skilles, foreslår jeg, at vi synger “Altid frejdig når du går” for den er nu så køn).

I min lille fødeby, Gråsten, var sproget bypræget, dog talte enkelte, selv flergenerations indbyggere med tungespids-*r*. En landlig enklave i byen, også sprogligt, dannede “Palæet”, en statelig ejendom opført først i 1800-tallet til bolig for en hertugelig hofråd, men ved århundredskiftet udstyret med udlænger og indrettet til avlsgård, skønt alle jorder lå uden for byen. Der var stort folkehold, og ejeren havde mange børn, af hvilke også min klassekammerat, som selv blev gårdmandskone i omegnen, havde og stadig har landlig dialekt og er sig forskellen fuldt bevidst. Under en sammenkomst for nylig i 50-året for realeksamen drog hun et hjertesuk over, at et barnebarn i hendes tidligere gård kun ville tale rigsdansk, som i børnehaven. Endnu er dette barn vel en undtagelse i et dialekttalende miljø, det volder jo intet besvær at være tosproget i den alder, og dialekten vil nok leve i mange år endnu, men tendensen er tydelig nok.

Selv anser jeg det for en rigdom at være vokset op med dialekt, men jeg er også taknemmelig for, at sproget i skoletimerne som en helt

naturlig sag var rigsdansk. Visse steder holdt lærerne for egen mor-skabs skyld eleverne fast på dialekten.

Tilflyttere fra “det gamle land” har altid talt rigsdansk, og kun undtagelsesvis blev børnene dialekttalende, selv om de blev påvirket af sprogmelodien, som tilfældet er med undervisningsministeren, der har gået i samme skole som jeg. På længere sigt vil dialekternes særegne ordforråd rimeligvis forsvinde, og det skal man næppe beklage, hvis der til gengæld gøres en indsats for bevarelsen af vort fælles sprog og dermed vor danske identitet. Arvegodset anser jeg for at være i god behold hos dialektforskerne.

Som bymenneske har jeg kun sparsomt kendskab til landbrugets fagsprog, men enkelte betegnelser har jeg dog noteret mig. Man kunne høre gamle mennesker tale om en *gård* i ordets oprindelige betydning: gærde, og afledt heraf brugtes mere almindeligt betegnelsen *gååsaws* (gårdsaks) om en hæksaks.

Mens de fleste dyreunger på rigssproget er fælleskøn, var de på vor egn alle intetkøn: *et vælp* (hvalp), *et gris*, *et kal* (kalv) osv. Et barn kunne bede en voksen løse følgende gåde: *Et kal å et kal å et kalle-kallekal, vo manne ben hæ di?* (underforstået hvor mange ben har De efter datidens tiltaleform). Det rette svar var altså to ben.

Offer for en drastisk landlig humor kunne den travle kvinde blive, som brød op fra en hastig visit med ordene: *Æ æ låffen!* (jeg er løbet). Hun risikerede den rappe replik: *Så ka vi sææl e boll!* (så kan vi sælge tyren). I de tider blev køerne jo “løbet” efter naturmetoden.

Kontrolassistenten var et moderne fænomen i landbruget, men han fik et gammelkendt øgenavn: *e snøkke* (snuseren), der også brugtes om toldere og andre posekiggere.

Hvis man blev budt på mad, som man *it gast ha:j* eller var *så kjæw a:*, *som kat a semp* (ikke gad haft = ikke kunne lide, eller var så ked af som kat af sennep), og hvis man intet ville spise, så hed det: *så ka do snøk op* (så kan du snuse op), hvilket var ensbetydende med, at man måtte sulte til næste måltid.

Dette problem forekom ikke i den gængse konstatering af, at *vi æ oll Adams böön, å vi gi oll gjern haj pankache* (vi er alle Adams børn, og vi kan alle godt lide pandekager). Vi vidste ikke, at vi alle var jyder for Vorherre, og iøvrigt blev de nørrejyder, som før 1. Verdenskrig i ret stort tal tog tjeneste i Sønderjylland, gerne kaldt jyllænder. En af dem

blev hængende i vor by og gik til sine dages ende under navnet Pæ Jyllænder.

Der er tre ord, man ikke i alvor kan sige på sønderjysk, og næppe heller på andre jyske dialekter, nemlig: jeg elsker dig. Man må sige: *æ holle a: dæ*, eller *æ gi li dæ* (jeg holder af dig; jeg kan lide dig). Blev man derimod skuffet i sine forventninger til udseende og/eller væsen hos et muligt emne, kunne man sige: *hinn gast æ it li* (hende kunne jeg ikke lide).

Man kom ikke nemt om ved at udtrykke dovenskab verbalt. Hvor det på rigsdansk hedder: det gider jeg ikke, kunne det på min dialekt ikke siges kortere end: *de gi æ it væt æwe* (egtl: det gider jeg ikke været over). Modsat hedder det om noget, man har lyst til at gøre: *de gi æ gjærn væt æwe*, men som det fremgår af foranstående forklaring, kan det selvsagt ikke bruges om personer eller ting, man synes om. Lækker mad *gi vi gjærn ha:j* (kan vi godt lide), og hvem der lever overdådigt, lever *som lus i skorre* (skurv) eller *som Guj i Frankrig*.

Selv i bedre sociale lag kunne der opstå kontroverser, der førte til håndgribeligheder. Gamle folk sagde da med forargelse i stemmen: *di slas som armt folk* (de slås som fattigfolk), og om mennesker, der klattede deres penge bort eller blev snydt i en handel, hed det: *e pææng æ vækk, å e stjamp æ holden* (pengene er væk, og fjolset er eller står tilbage). Den der på anden vis kommer galt afsted, gør ikke som i andre egne i nældeerne, men *i e persille*.

Hos os havde lopperne ikke mæle, og hundene gøede ikke, men *gjaffet*. Man lukkede munden på den næsvise eller gammelkloge med sætningen: *æ tått, æ høe en lus hoost* (jeg syntes, jeg hørte en lus hoste).

Om den frygtssomme siges på dialekt og afhængigt af, hvor i landsdelen man bor: *han går sønden om Sæd for de Rørkær hunde* eller *østen om Gram for de Obbekær hunde*, lokaliteter i nærheden af hhv. Tønder og Ribe.

Den dumme er *ebach e russere* eller *fre e Valakei* (bagud for russerne eller fra Valakiet), og den skinhellige er *helle emæl e skind å e bælle* (hellig mellem skindet og bælggen). Ordspillet er uden tvivl tilsigtet. Den tvivlrådige drillede man med vendingen: *æ tviil nok å et, soj Pæ tække, da skré e tach* (jeg tvivlede nok på det, sagde Per tækker, da skred taget).

Børn der ubehersket bælgede drikkelse i sig blev formanet: *it så tuchen*, og grovæderne: *it så skøjen*. I begge tilfælde er synonymet nærmest: glubende.

I den forløbne sommer er vi blevet overdænget af mere regn end blot *en ringeriins fløjmol* (ringridnings flyvebyge) som de siger i Sønderborg, hvor festen afholdes 2. weekend i juli, og det er heller ikke ofte, at det kun har *smusket* (støvregnet). At klimaet er helt af lave ses også af, at vi i skrivende stund (ult. september) har *kvårnlyssen* (kornlyn, kornmod).

Nationalfølelsen betød tidligere overmåde meget, men kunne også være genstand for selvironi udtrykt i mundheldet. *Vo va de da kjæwt mæ de ba:n de døø, få de va så dansk* (hvor var det da trist med det barn, der døde, for det var så dansk).

Dødstemaet går igen i en crazy-story fra Als: To kvindelige bekendte, som ikke ses til hverdag, mødes i Sønderborg, hvor de er *te stajs å gå ga:langs* (i byen og gå strøgtur). Den ene har en dreng ved hånden, og den anden siger: *Sikken köön drææng do hæ deæ, æ de ham de døe ifjor, elle æ de den åånd? – De jæ æ da den åånd, ham de døe, han døe sgu!* (sikken køn dreng du har der, er det ham der døde ifjor, eller er det den anden? – Det her er da den anden, ham der døde, han døde sgu!).

På Broager Land er følgende kønne huskeremse overleveret: *Ven e hawe stæ i skokk, må vi nørre plåkk* (når havren står i skokke = træer, må vi nødder plukke). Og den 200-årige: *De åå vi skræw e tal mæ krykke, da blæw e marke te lykke* (det år vi skrev tallet med krykker, da blev markerne til lykker), et poetisk minde om, at Skelde landsbys jorder blev udskiftet i 1777.

Fra samme sogn stammer en vrøvleremse, som jeg kun tager med fordi den indeholder mange karakteristiske elementer fra dialekten: *Æ kom nee a Nejs, å dææ va et sawfilen å et betelslifen å et malen mæ blååt krie å skie, ba: få å sæt et skitte lås å en bakhUSDö, men æ bløøt min finge å soj: dææ ska e lås sitt* (jeg kom ned til Nejs, og der var en savfilen og en sliben stemmejern og en malen eller tegnen med blåkridt og skidt, bare for at sætte en skide lås på en bagehusdør = udhusdør, men jeg blødte min finger og sagde: dér skal låsen sidde). – Den besøgende har altså syntes, at der blev gjort for *møje aggeva:s* (for mange anstalter for så lidt).

Mange ældre mennesker går hjemmefra i ekstra god tid, når de skal nå et tog el.lign. Om dem, der således var tidligt på færde, kunne man i min barndom høre sige: *Di æ nok efå å e vej, lissom e krøffel te mærke* (de er nok foran på vejen, ligesom krøblingen til marked).

Når Mads Clausen, Danfoss, også kaldet Mads Patent, stillede sig afvisende over for en anmodning, sagde han gerne: *Gammel hat!* en afkortning af det gængse udtryk, man navnlig brugte over for barnlige plageånder: *Do kan få en gammel hat!* Hvis man fandt en historie for fantasifuld, kunne man udtrykke sin skepsis ved at udbryde: *Nej, no må do ha min kniw.* I ingen af tilfældene ventede nogen, at det lovede blev holdt.

Bibelen beretter om, at bybrønden var stedet, hvor man mødtes og udvekslede nyheder. Jeg antager, at det er denne ældgamle skik, der ligger til grund for et mundheld, der var i brug i min barndom. Når en lille klynge bekendte stod på gaden og passiarede, og en ny kom til, udbrød denne gerne: *Nå, hææ ska e pump stå!* (nå, her skal pumpen stå!).

Absolut stuerene, alene afledt af den lyd, de frembragte, var betegnelserne *knæpnørre* (pebernødder), *knæpkache* (småkager af rugmel og/eller bygmel) samt *knæppesukker* (hugget sukker). Først sent i barndommen fik vi gennem tilflyttere nordfra farten af noget obscønt, men så blev der også fniset, da vi til en drengefødselsdag af moderen blev opfordret til at smage hendes knæpkager.

Som indledning til mange børnelege kunne vi vælge mellem flere remser til afgørelse af, hvem der skulle være *ståtrold*. Sådan sagde vi nu ikke, og ejheller, hvem der skulle være den, men hvem der skulle *ha:t* (have det). Proceduren med at sige remsen og pege rundt i kredsen kaldtes *å meel* (at “mele”), hvilket ikke havde noget med mel at gøre, men sikkert var afledt af den mest almindeligt brugte remse der lød: *Ele mele ming mang kling klang ose bose bagga dia aja vaja væk.* Den enkleste remse var: *Æk dræk væk*, men den var upopulær blandt større børn, fordi det var for let at gennemskue resultatet. Til den mest raffinerede remse stod vi med begge knythænder på højkant, mens den, der “melede” slog et slag på hver af de fremstrakte næver idet han sagde: *Æbbere bæbbere sibbere sar æbbere bæbbere knot.* På det sidste ord blev den pågældende hånd taget ned og var ude af regnskabet, men der skulle gerne adskillige omgange til, før udvælgelsen var sket.

Da den, der “melede” kun havde én ledig hånd, slog han sig i rigtig rækkefølge på munden. Hvis der blev diskussion om, hvilken remse, der skulle bruges, kunne en behjertet sjæl skære igennem ved at “melde”: *Vi vil it stå så lænng å drejs om de, få do skal einfach ha:t* (vi vil ikke stå så længe og drages = toppes om det, for du skal simpelthen være den), og så var den potte ude. Også rigsdanske og tyske remser florerede, men dem har jeg ikke i så klar erindring.

Selve legene var vel omtrent som i andre egne, men mange havde andre navne. Vi spillede *løbbes*, hvilket var navnet på marmorkugler, og vi spillede *hopmål*, hvor andre hinker. En gemme-fangeleg hed *klabunius* eller blot *klabuni*, og en anden fangeleg, hvor det gjaldt om at ramme deltagerne med en bold, hed *blakken* og var identisk med en leg, som jeg i København har hørt benævnt stanton. Vi sjippede ikke, men *sprang strik*, og var det i *langt spring(e)strik* (det mine børnebørn kalder at hoppe i bue), dirigerede vi farten ved at kommandere: *sukke solt peffe* (sukker salt peber), men skulle det gå vildere til tyede vi til det tyske: *Essig Donner Blitz* (eddike torden lyn). Derimod er min ældre bror og jeg rørende enige om, at vi i legen *Mutter, Mutter, darf ich*, ikke anede, at vi talte tysk, men opfattede *darf ich* som mutters efternavn, hvad der vel ikke var så mærkeligt, når mennesker ved navn Davidsen blev kaldt *Dåfit!* Det var først, da jeg i København som voksen hørte børn lege “mor, mor, må jeg”, at den rette sammenhæng gik op for mig.

Jeg kan ikke slutte denne brogede beretning uden at omtale den legendariske spasmager Jens Ley, som boede lige uden for vor by. Han solgte fisk fra en kasse, der var monteret på et gammelt barnevognsstel med porcelænhåndtag, og han holdt tillige lidt husdyr til forsyning af egen husholdning. Jens var fuld af historier, og han fortalte dem altid, som om de var selvoplevede eller selvopfundne. Udtalen af hans efternavn svarede til den lokale betegnelse for et led, og også det spillede han på. På sin fisketur kunne han træde ind til en kunde med ordene: *Godaw, de æ Jens fla:ch, mont en tåsk it ku sma:ch?* (goddag, det er Jens låge, mon en torsk ikke kunne smage?).

I sine unge dage havde han efter eget udsagn tjent i en gård, hvor der en dag, da der på menuen stod torsk, kom uventede gæster. Konen løste sit dilemma ved kun at servere hovederne for tyendet, men da der blev uro i *e borrestu* (folkestuen) gik hun ind for at høre, hvad der var

på færde. Det var Jens, der med sin gaffel tævede løs på torskehovedet og råbte: *Ve do beken, ve do beken*, og da fru trådte ind: *ve do beken, vo do hæ gøe a: din krop!* (vil du bekende, hvor du har gjort af din krop!).

Følgende er vist en vandreanekdote, men Jens påstod, at det var ham, der havde sat præsten til vægs, da denne fandt fiskene for dyre. Da præsten hørte, at de kom fra Esbjerg, ville han vide, om der ikke kunne spares en mellemhandleravance, hvis han i stedet fik fiskene fra fjorden lige ved byen, hvortil Jens replicerede: *Jo, de ka nok vææ, hæ pastor, men ven vi sin så ku få Gus oe direkt fra e himmel, så spa: vi e præst!* (jo, det kan nok være, hr. pastor, og hvis vi så også kunne få guds ord direkte fra himlen, så sparede vi præsten!).

Engang troede nogle kunder, at de endelig havde fået skovlen under spøgefuglen, da de anklagede ham med ordene: *Va æ de, vi hö om dæ, Jens, do kö moch i den sa:m vuun, som do kö fisk i!* (hvad er det, vi hører om dig, Jens, du kører møg i den samme vogn, som du kører fisk i!). *Ja, va så*, svarede Jens, *spist I it å mæ den sa:m ha:n, som I viske e ræw mæ?* (ja, hvad så, spiser I ikke også med den samme hånd, som I tørrer røven med?).

Jens får lov til at beholde det sidste ord, som han altid fik det i levende live undtagen over for Guste, hans skrappe kone.